

RITUS FUNERARIS PAGANS

LORENZO ABAD I JUAN MANUEL ABASCAL
Universitat d'Alacant

EL RITUAL FUNERARI

En l'antiguitat va ser usual la creació d'un ritual complex al voltant dels principals passos en el cicle biològic i social dels individus: el naixement, el matrimoni i la mort. El més enllà va ser en tot el Mediterrani un lloc comú, un destí irrenunciable però no necessàriament tràgic; per a arribar-hi amb èxit hi havia prou de prendre les precaucions degudes per a fer el viatge en les condicions adequades, amb la protecció ritual o divina necessària i amb el convenient manteniment per part dels hereus d'aqueix lloc de repòs definitiu. Espai funerari, cerimonial i record es convertiren així en els elements decisius per a garantir aqueix viatge final dels individus.

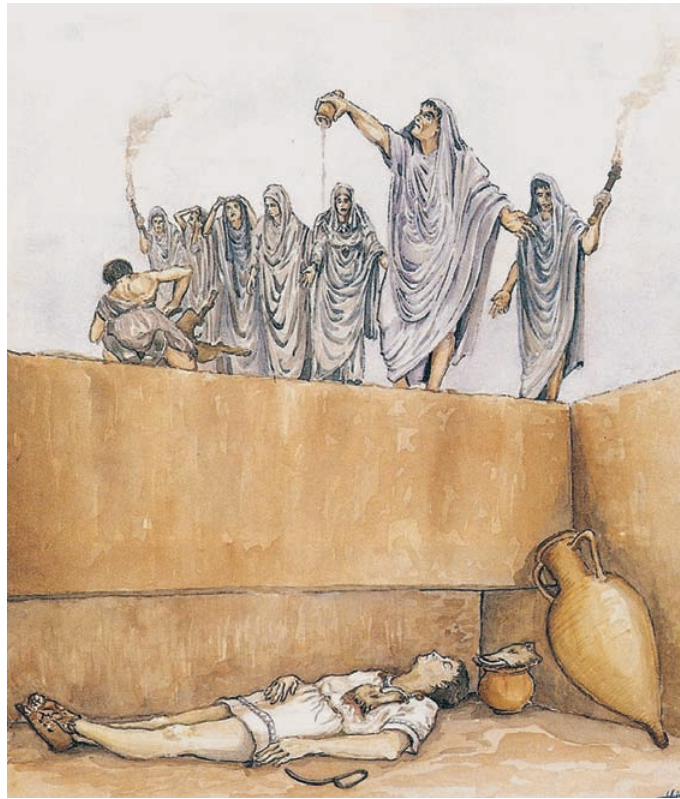
En diverses ocasions, però, s'ha insistit en l'aparent incredulitat dels romans en el més enllà: uns per convicció doctrinal i altres per falta de reflexió imaginaren la mort com el no-res, un son sense despertar que difícilment explica tantes precaucions i rituals tan complexos i la consegüent complicació de l'arquitectura funerària.

La cultura romana és una de les poques que al llarg de la seua existència ha experimentat un canvi de ritu funerari; la cremació constitueix el ritual predominant durant la República i el començament de l'Imperi, i la succeeix, a partir del segon terç del segle II, la inhumació. Aquest canvi, els motius del qual no estan encara suficientment clars per als investigadors, té profundes repercussions en l'ambient funerari romà; hi canvia el tipus de tomba, que necessita ara un major espai per a cada individu; hi canvia també el recipient en què es deposita el cadàver, cas que n'hi haguera; d'una urna ceràmica o de pedra menuda, es passa ara a una caixa de fusta o de plom o, en els casos de major riquesa, de pedra: en una paraula, es fa el pas de l'urna al sarcòfag.

El trànsit cap al més enllà podia ser dissenyat per cada individu segons les seues creences i les seues possibilitats. Idèntic resultat oferien els complexos cerimonials d'un funeral imperial que el més senzill soterrar d'un esclau; en els dos casos les seues actuacions tenien una destinació comuna. Les diferències entre la qualitat i la quantitat dels ritus i l'actitud davant la mort fan que puguem parlar d'un autèntic «pla de salvació» individual més enllà del que, de manera globalitzada i respondent a patrons comuns per a tots, oferien determinades sectes i doctrines. Per a completar aquest pla de salvació calia la protecció dels déus o un complex ritual de purificació, que evitaren a l'individu una existència anguniosa en el més enllà. Les dues solucions eren vàlides i compatibles amb qualsevol mentalitat precristiana.

Reconstrucció d'un ritual fune-
rari segons les troballes de la
necròpolis del carrer Cañete de
València. [Dibuix F. Chiner].

El difunt jau ja en la fossa,
acompanyat per unes ofrenes
contingudes en diversos reci-
pients i el cap d'un porc sen-
glar, mentre que en la superfi-
cie parents i amics duen a
terme els ritus funeraris amb
laments, libacions i sacrifici
d'animals.

Ampolla de vidre d'un aixovar de la necrò-
polis de Tisneres (Alzira, València). Segles
II-III. [Museu de Prehistòria de València].

Les cerimònies del funeral (*funera*) podien reconciliar l'home amb els déus que vetlaven el son dels morts i, més encara, pal·liaven també l'angoixa sobre el destí del difunt entre els qui el sobreviuen. Eren per tant molt importants i variaven en funció del rang econòmic i social de la persona; coneixem així el *funus translaticium* o normal, el *funus militare*, dedicat als soldats, el *funus publicum*, reservat per als personatges d'importància pública rellevant, i el *funus imperatorum*, dedicat als emperadors; tots ells tenien en comú la celebració d'una processó funerària (*pompa*), que havia de fer-se de nit, amb el difunt conduït en un baiard o *feretrum*, fins a la necròpolis, que les lleis obligaven a situar fora de la ciutat; només en casos excepcionals –emperadors, per exemple– podia soterrar-se dins del recinte urbà.

El cadàver es cremava o s'inhumava, segons l'època, però també en el primer cas s'acabava soterrant les cendres, i alguns autors parlen del costum de l'*os resectum*, el tall d'una part del cos menuda, per regla general un dit, que se salvava de la crema i era soterrat amb les cendres. I en el cas de les cremacions, cal distingir entre les primàries i les secundàries, és a dir, entre aquelles en què la crema del cadàver ha tingut lloc en el mateix lloc on després es construirà la tomba, i aquelles altres –la majoria– en les quals la cremació s'ha efectuat en un lloc comú, i són les cendres les que s'arreglen i depositen en la tomba definitiva.

Al voltant de la tomba i en la casa del difunt tenien lloc una sèrie de cerimònies, que començaven amb un banquet ritual, el *silicernium*, i duraven nou dies. Amb posterioritat, el banquet es repetia pe-

riòdicament, o bé el dia de l'aniversari del difunt –*dies natalis*– o bé el dia dels difunts, durant les festes anomenades *parentalia* i *lemuria*. En aquestes cerimònies participava figuradament el difunt mateix, a qui s'invocava de diverses maneres i al qual s'oferien aliments i begudes, les *libationes*.

Tots aquests actes són importants perquè el difunt conserve la seua individualitat en el més enllà, sense diluir-se en l'anonimat de la massa comuna; la queixa dels morts, en les poques ocasions que tenen de posar-se en comunicació amb els vius, és justament que aquests obliden amb massa facilitat les atencions que han de tindre amb ells. Aquest és un dels motius pels quals en el món romà els *collegia funeraticia*, és a dir, les associacions que reunien els membres d'una professió o d'un grup social que vivien en un mateix lloc, es van ocupar també d'atendre les necessitats relacionades amb el sepeli dels seus integrants per tal d'assegurar-se, en canvi del pagament d'una quota, el lloc d'enterrament i, el que és més important, la continuïtat dels ritus funeraris després del moment de la mort. En algunes tombes es conserva encara el conducte que permetia als difunts rebre les ofrenes depositades pels vius. Així, per exemple, en el monument turriforme de la Vila Joiosa, l'orifici practicat en la paret permetia que les libacions vessades pels qui participaven en aqueixos ritus s'escamparen per l'interior buit de l'edifici i caigueren al terra en el lloc on estaria soterrat el cadàver de la persona o de les persones honorades. Altres vegades, la tomba mateixa està decorada amb elements al·lusius a aquests rituals; en la necròpolis de Carmona, en la província de Sevilla, per exemple, els sostres d'algunes tombes estan pintats amb roses i pètals de roses, al·lusius al costum d'espargir flors en la festa anomenada *rosalia*.

Un conjunt de tombes excavat a *Valentia* per Pierre Guérin proporciona nova llum sobre aspectes del ritual funerari. La necròpolis se situa al llarg del decumanus màxim, fora del recinte urbà, i s'utilitzà des de la fundació de la ciutat fins al segle IV. En la fase republicana del segle II aC, coexisteixen sense ordre aparent inhumacions i cremacions, amb tombes en fossa, tombes de cambra o hipogeu i un *ustrinum* que es reutilitzà per a inhumacions. La presència des d'un primer moment de tombes de cremació i d'inhumació va fer pensar els autors en la possible coexistència d'una població indígena i una altra de forana, encara que un estudi més profund dels aixovars i dels ritus funeraris va permetre matisar aquesta hipòtesi, en el sentit que els dos corresponien a una població exògena que, possiblement a causa de la seua composició heterogènia, alternava els dos ritus; alguns aspectes concrets, com ara la inhumació en hipogeu al costat de caps de porc i de senglar partides longitudinalment, semblen estar en relació amb cerimònies funeràries en honor de Ceres, pròpies del món itàlic, encara que la presència de tombes de cambra i d'estrígils sembla apuntar més aviat cap a un ambient hel·lènic, propi de la Magna Grècia o d'Etrúria.

Decoració parietal desapareguda de la tomba del Banquete de Carmona (Sevilla) segons R. Jaldón. Segle I.

Representa un dinar ritual en el qual els participants conversen, beuen en gots en forma d'animal o toquen la flauta; als costats, dues figures que s'aproximen; una porta un plat amb viandes i una altra du un tirs i una corona. És la representació gràfica d'una de les cerimònies que tenen per objecte mantenir en pau les ànimes dels morts.

Orifici de libació de la torre funerària de Sant Josep a la Vila Joiosa (Alacant). [Fot. L. Abad].

En un lateral s'obri un orifici tallat en la unió de dos carreus, de forma que els líquids que s'hi aboquen des de l'exterior es vessen per l'interior fins al fons de la tomba, on es trobarien les restes dels soterrats allí. És un exemple monumental dels anomenats «orificis de libació» que tenen com a finalitat que els difunts puguin participar directament de les ofrenes realitzades en la seua memòria.

Làpida en mosaic de Severina, procedent de Dénia. Segle v. [Museu de Belles Arts de València].

Cobria un sepulcre de carreus i pertany a un tipus de mosaic sepulcral bastant freqüent en el món tardoromà, sobretot en el nord d'Àfrica i en les costes del Mediterrani occidental. En la part superior du un epígraf funerari i en la inferior un element decoratiu.

En el cas de la cremació, les cendres s'arpleguen generalment en una urna ceràmica, corresponent als tipus de recipients característics de cada moment i de cada lloc, que poden tapar-se amb plats també de ceràmica. Més rares, encara que se'n coneixen alguns exemples, són les urnes de vidre que, a causa de la seua fragilitat, poden ficar-se dins d'un recipient de plom. En el cas de la inhumació, els contenidors són molt diversos, des de simples caixes de fusta i àmfores reaprofitades fins a caixes de pedra, algunes decorades amb molta complexitat. D'aquestes últimes, que són les que l'arqueologia coneix com a sarcòfags, n'hi ha alguns exemplars a la Comunitat Valenciana, si bé la majoria corresponen ja a un moment tardà, en relació amb soterrament d'època i segurament de religió cristiana.

El més famós dels pagans és el de Santa Pola, recuperat en el mar en les proximitats d'aquesta ciutat. És de taller romà i, sens dubte, l'encàrrec d'un ric il·licità per a la seua última morada; és un sarcòfag antic, de la segona meitat del segle II, i representa escenes del rapte de Proserpina: al centre, Plutó es disposa a raptar la jove, que cau a terra víctima de la sorpresa; a la dreta, consumat el rapte, el déu condueix Proserpina en el seu carro en direcció a l'Hades; a l'esquerra, Ceres recorre la terra en el seu carro amb una torxa en cada mà buscant la filla desapareguda. En un dels costats menors, apareix una escena molt significativa: una figura embolcallada en un mantell, amb el cap vetlat, és presentada per Mercuri a Plutó, el qual l'acull benèvolament; és una al·lusió a l'Hermes Psicompompós, és a dir, al Mercuri conductor de les ànimes dels difunts cap al Més Enllà, i al lliurament d'aquestes ànimes al déu dels inferns. Tots ells, com es veu, temes relacionats amb el món de la mort i sobretot amb la necessitat de l'home d'aferrar-se a mites i creences que li permeten una certa supervivència en el més enllà.

Religió i món funerari es donaren la mà a fi de garantir una potencial existència en l'altre món, per tal d'assegurar un descans pacífic en un espai del què a vegades es dubtava però amb el qual no es podien córrer riscos. De la complicació del panteó en els albors del món clàssic començaran a sorgir forces relacionades amb la mort, amb la protecció dels difunts, amb el control del món subterrani, i la creença en aquestes manifestacions farà que paral·lelament es desenrotllen els més complexos rituals relacionats amb la mort. Els panteons del món clàssic i les creences d'ultratomba es desenvolupen així quasi al mateix temps, en un procés de complicació formal que té molt a veure amb el creixement dels intercanvis i amb el caràcter cosmopolita dels principals centres urbans.

En paraules de P. Veyne, «la tomba és la morada eterna en què tot es prolonga una vegada que ha cessat i on el no-res adopta les aparences consoladores d'una monòtona identitat». Una identitat semblant entre el món dels vius i el del morts és una cosa consubstancial a l'arqueologia de la mort en el món romà; l'art es posa al servici de la desesperança i del sofriment per a mitigar la por que causa el desconeixement. D'aquí l'íntima relació que hi ha entre l'art i el món de la mort, una relació que s'estreny o es distén en proporció directa amb la preocupació pel més enllà.